

חיפה שמחוץ לחומות במאה ה-20

נדין אבו רומי ואפרת שלום
نادين أبو رومي وإفراة شالوم

מרצות ומנחות:
דר' נטע פניגר
אדכ' רות ליברטי-שלו

תקציר

המתחם העירוני של כיכר פייסל ומסגד אל איסתקלאל בחיפה החל להתפתח בראשית המאה ה-19, כשהחלה העיר להתפשט מחוץ לחומות דאהר אל עומר. לא ניתן להגדיר מתחם זה במדויק, אבל הוא משתרע באזור שבין הרחובות קיבוץ גליות, שיבת ציון, פלי"ם ונתנזון. כיכר פייסל, שהוקמה בתחילת המאה ה-19, היא כיכר מרכזית בשכונת ואדי סאליב בחיפה. בשנת 1904 הקים השלטון העות'מאני בסמוך לכיכר את תחנת הרכבת החיג'אזית. בהמשך שונה מיקומה של הכיכר בהתאם לתנועה באזור. כיום מתנקזים אל הכיכר הרחובות פלי"ם, שיבת ציון (סטנטון בעבר), העצמאות וחטיבת גולני (פייסל בעבר). בדפנות כיכר פייסל בית הקברות המוסלמי הישן, מסגד איסתקלאל שנבנה אף הוא בראשית המאה ה-20, ובתי מגורים משולבי קומת מסחר, בני שתיים-חמש קומות. לפני 1948 שימשו קומות הקרקע כהמשך של שוק הזרעים שישב ברחוב עיראק (רחוב קיבוץ גליות היום)

היציאה מחוץ לחומות דאהר אל עומר

עד המאה ה-18 השתרעה חיפה העתיקה (אל-עתיקה) בין אזור בית החולים רמב"ם לכרמל [1]. בשנת 1761 הרס שליט הגליל, דאהר אל עומר, את העיר חיפה במתכונתה הישנה, ובנה אותה כעיר מוקפת חומה באזור המכונה כיום העיר התחתית. המאה ה-19 הייתה תקופה של שינוי מעמיק בכל רחבי האימפריה העות'מאנית. חדירת המהפכה התעשייתית מארצות המערב והרפורמות שהנהיג השלטון העות'מאני (תנט'ימאת) חוללו תמורות כלכליות, חברתיות ותרבותיות. חיפה יצאה נשכרת מהתמורות האלה, ולקראת אמצע המאה הביא השגשוג הכלכלי להתפשטותה של העיר אל מעבר לחומות. בזכות הנמל הפכה חיפה בסוף המאה למרכז הסחר המרכזי של צפון פלסטין והחוראן (דרום סוריה). בשנת 1905, כשחוברה מסילת הרכבת החיג'אזית לדרעא ולדמשק, התבסס מעמדה כמרכז מסחרי ימי ויבשתי. התפתחותה משכה אליה משפחות של סוחרים ואנשי עסקים מערים אחרות בארץ, מסוריה ומלבנון. אחד השווקים בחיפה נקרא שוק הלבנטים (سوق الشوام), בשל הסוחרים הסורים שהביאו איתם את הסחורה לחיפה. גם חקלאים מכל אזור הצפון היגרו אליה והחלו לעסוק במסחר. כך בין השנים 1800-1880 הכפילה עצמה אוכלוסיית חיפה פי שישה. ערב מלחמת העולם הראשונה היא מנתה 22,000 נפש.

שגשוגה של חיפה התבטא גם באדריכלות: בצורת הבנייה ובמרכיביה, בעיטוריה האדריכליים ובהופעתם של טיפוסי בניין חדשים. הסגנון האדריכלי שאפיין את הבנייה החדשה היה עשיר בפרטים ובעיטורים, כמו גם בעבודות של אומני בנייה מקצועיים: סתתי אבן, נפחים, חרשי ברזל ועץ, נגרים, ציירי תקרות וצבעים. הבתים המפוארים שהופיעו בתוך הרקמה האורבנית המוקדמת, ואחר כך מחוץ לחומות, ייצגו את התמורות שהביאה עמה המאה ה-19. בנו אותם בני המעמד החדש של הבורגנות העירונית, שהתהווה בעקבות ההזדמנויות הכלכליות החדשות במסחר ובעסקי נדל"ן שהולידו הרפורמות העות'מאניות. מסורת הבנייה שאפיינה את האימפריה העות'מאנית הוסיפה להתקיים ולהתפתח גם בשנות ה-20 תחת השלטון הבריטי. אך מ-1930 הלכה ותפסה את מקומה התנועה המודרנית בארכיטקטורה שהביאה עמה גם שימוש בחומרי בנייה חדשים (בעיקר בטון). מלחמת 1948 ומבצע שקמונה, המבצע הצבאי להריסת העיר העתיקה בחיפה, מחקו חלק גדול מהמורשת הזו [2]. דוגמאות מאוחרות יותר לסגנונות הבנייה משלהי התקופה העות'מאנית ומתחילת השלטון הבריטי, ניתן לראות בוואדי אל ניסנאס ובמתחם מסגד אל איסתקלאל.

כיכר פייסל דואר فیصل

כיכר פייסל היא כיכר מרכזית בשכונת ואדי סאליב בחיפה. הכיכר הוקמה בתחילת המאה ה-19 בסמוך לחומת העיר העתיקה של חיפה [3]. בשנת 1904 הקים השלטון העות'מאני בסמוך לכיכר את תחנת הרכבת החיג'אזית. בהמשך שונה מיקומה של הכיכר בהתאם לתנועה באזור. כיום מתנקזים אל הכיכר הרחובות פלי"ם, שיבת ציון (סטנטון בעבר), העצמאות וחטיבת גולני (פייסל בעבר). דפנות כיכר פייסל הן בתי מגורים משולבי קומת מסחר, בני שתיים-חמש קומות. לפני 1948 שימשו קומות הקרקע כהמשך של שוק הזרעים שישב ברחוב עיראק (רחוב קיבוץ גלויות היום).

עמוד פייסל عامود فیصل

בשנת 1930 עבר בחיפה ארונו של פייסל הראשון, מלך עיראק. לרגל המאורע שונה שמה של הכיכר, והוקמה במרכז אנדרטה שצורתה כעמוד קטוע. סביב האנדרטה הוקמה רחבה מרוצפת. עם השנים שונה מיקום הרחבה והעמוד בהתאם לשינויי תנועה ברחובות המקיפים את הכיכר: הרחבה שימשה בתחילה כמעגל תנועה, ולאחר שבוטל שימוש זה הועבר האנדרטה מזרחית לכביש (בסמוך לבית הקברות כיום). היא הוצבה מערבה לרחוב פלי"ם במרכז של רחבה. חרוטה עליה אמרה המיוחסת למלך פייסל: "העצמאות נלקחת ולא ניתנת. חירות העם בידיו".

שוק הפשפשים/הזרעים وقى الحبوب

שוק הפשפשים של היום היה חלק מדופן מסחרית מרכזית שנמשכה לאורך קומת הקרקע ברחובות הסמוכים. הסחורה שנמכרה בשוק הייתה חקלאית ברובה ולכן נקרא שוק הזרעים (سوق الحبوب) ברחוב זה נשמרו בתי מגורים שבקומת הקרקע שלהם קמרונות צולבים ופתחיהם מתוכננים כקשתות רחבות הפונות לחזית הרחוב.

מסגד אל איסתקלאל مسجد الاستقلال

המסגד שוכן בשכונה הצפונית ליד בית קברות אל איסתקלאל. הבניין בנוי משתי קומות ומינֶרֶט (צריח). המסגד בנוי מאבנים, מלט ובטון. הקומה הראשונה מחולקת ל-18 מחסנים עם פתחים רחבים מקורות, בטון שהושכרו למטרות מסחר. שטחה של הקומה השנייה 830 מ"ר. יש בה חצר גדולה, שירותים ומרחב לתפילה, ובחלקה היא שימשה כספרייה. עולים אליה דרך מדרגות אבן בחזית המערבית, המחולקות לשלושה מקטעים. הקומה השנייה מאופיינת בחלונות מלבניים נמוכים ומעט פתחים גבוהים בצורת מלבן או עיגול. בחלקה הדרומי נמצאת גומחה, ולידה מחראב הבנוי מעץ. תקרת הבניין השטוחה בנויה מברזל ובטון, ובאמצע אולם התפילה כיפה הנשענת על ארבע אבנים. הכיפה נבנתה מ-12 צלעות בגובה 3.5 מטר, ולכל צלע חלון זכוכית קטן. המינרט בנוי מאבנים בצורת עיפרון מחודד, בהשפעה עות'מאנית מובהקת, והוא נישא על גג הבניין לגובה 8 מטר. בתוכו חדר מדרגות ספירלי בנוי מאבן, עם שתי כניסות ופתחים קטנים יחסית. בשנת 2003 עבר המסגד עבודות שימור במימון עמותת אל-אקצה לשימור אתרים קדושים לאיסלאם.

בית הקברות המוסלמי مقبره الاستقلال

בית קברות אל איסתקלאל יושב ליד המסגד. הוא מחולק לשני חלקים – עליון ותחתון – ומפריד ביניהם הכביש הראשי. הכביש נסלל בתוך בית הקברות, ועקב הסלילה פונו מאות קברים. בית הקברות מוקף בגדר בגובה 2.5 מטר. בתוך המתחם מוצבת מכונה ששימשה בעבר לחפירת אדמה ועומד מבנה של מגדל מים; היום המכל עצמו לא נמצא ואינו פעיל. עותמאן שמבור, תושב חיפה (נולד ב-1938), מספר שבית הקברות שכן מחוץ לחומות וליד שדות חקלאיים. לאחר מכן התפתחה העיר לכיוון החומות, ובית הקברות הפך חלק מהמרקם העירוני. ניתן לשער לפיכך שמגדל המים הוא תוספת מאוחרת.

תחנת הרכבת محطة القطار الحجازية

בשנת 1904 חנכו העות'מאנים את תחנת הרכבת הראשונה בחיפה, שהייתה חלק מהרכבת החיג'אזית (רכבת העמק). ב-1946 הרחיבו שלטונות המנדט הבריטי את התחנה, והיא כללה שלושה רציפים. תחנת רכבת זו הייתה פעילה עד 1948, ונסגרה סופית בשנת 1951. מסילת הרכבת חיברה את חיפה לארצות שכנות ושימשה בין היתר להעברת סחורות ונוסעים, ובכך תרמה להתפתחותה של חיפה. היא שכנה סמוך למסגד ולשוק, וכך הגיעו לשוק מוצרים מסוריה, מערב הסעודית וממדינות ערב אחרות.

מבני המגורים

כחלק מהמרקם העירוני המתפתח באזור זה נבנו גם בתי מגורים בני שתיים-חמש קומות. קומות הקרקע שימשו למסחר.

סגנון הבנייה

בתי המגורים באזור זה נבנו בטיפולוגיה ערבית עירונית המשלבת אלמנטים מודרניים. בבתים רבים ניתן להבחין באלמנטים ערביים קלאסיים – פתחים בצורת קשת, מרפסות, חלונות טריפור, תריסים אופייניים לתקופה וקרניז מסותת אבן[4].

חומרי הבנייה

בשונה מהשיטות הערביות המסורתיות של בנייה באבן ושימוש במאסות ובקמרונות, נבנו רבים מהמבנים, ששימשו למגורים בשנות ה-30 וה-40, בטכניקות מודרניות ובחומרים חדישים יחסית לתקופה [5]. בוואדי סאליב, למשל, שימשו בטון וקורות פלדה לבניית תקרות המבנה ומרפסותיו ולבנים לבניית הקירות. עם זאת נשמרה הזיקה לסגנון הבנייה המסורתי על ידי חיפוי קירות חוץ המבנה באבן טבעית.

תכנון אדריכלי

רבים מהבתים בסביבה זו הם פרי תכנונו של אדריכל אחמד פארס, שפעל בחיפה בשנות ה-30 וה-40 של המאה הקודמת. פארס תכנן בסגנון מודרני [6], ונתן פרשנות חדשנית לאלמנטים ערביים מסורתיים – עיבוד מודרני לטריפור ופרזול אר-נובו המשתלבים במאסות בסגנון בינלאומי וחיפוי אבן.

האדריכל

שמו של אדריכל אחמד פארס מופיע ברבות מתכניות המבנים הסמוכים למסגד אל איסתקלאל. לא ידוע אם הוא תכנן גם את המסגד עצמו. פארס למד בקנדה, וכשסיים את לימודיו חזר לארץ והתיישב בחיפה. בתחילת שנות ה-30 חבר למהנדס תופיק מאנאסי, ואחד הפרויקטים המודרניים שתכננו יחד היה הבית של פדיל שבלאק בשנת 1935[7].

תפקוד המתחם ברקמה העירונית בחיפה

אזור זה יצר רצף עירוני של מבני ציבור, דת ומסחר, שהתאפיין בעירוב שימושים – מגורים, בתי ספר, חמאם, מסגד, חנויות ועוד. תחנת הרכבת הסמוכה חיברה את חיפה לארצות ערב, ואפשרה לכונן קשרי מסחר, קשרים חברתיים ולהעביר מידע בין ארצות אלה.

בדומה לערים אחרות, כמו יפו ולוד, שהיו בהן ריכוזי אוכלוסיה עירונית ערבית, נהנתה החברה הערבית העירונית בחיפה משגשוג כלכלי, והתושבים החלו להקים מבני מגורים מפוארים בני שלוש-ארבע קומות, בסגנון מודרני שהיו בו סממנים מסורתיים. לאחר מלחמת 1948 נותר המתחם נטוש, והמבנים הועברו לבעלות האפוטרופוס לנכסי נפקדים. לאחר מכן יושבו באוכלוסיות עולים וננטשו. יוצאי דופן הם המבנים שנותרו בבעלות הווקף המוסלמי, ונמצאים כיום בשימוש חלקי או מלא. שוק הזרעים מוכר כיום כשוק הפשפשים, ובחנויות הסמוכות פועלים בתי מלאכה. הדופן מסחרית של האזור עדיין מתפקדת בדומה לתפקודה לפני 1948.

מרכז העיר התחתית שימש כליבה החברתית והכלכלית של חיפה, ועל אף התפתחות העיר מזרחה ומערבה, שמרה העיר על רוחה ועל חשיבותה הפוליטית. המרקם כלל אתרים דתיים כמו מסגד אלג'רינה (שנקרא גם המסגד הגדול ושימש המסגד הראשי של תושבי חיפה עד מלחמת 1948) ומסגד איסתקלאל וכן כנסיות ששירתו את האוכלוסיה הנוצרית. סביב אתרים אלה היו מרחבים גדולים ופתוחים ששימשו למסחר: שוק הדגים, שוק הזרעים, שוק אלשואם והשוק הלבן. כיכר פריס שהייתה ידועה ככיכר המשקאות (ساحة خمرة) מילאה תפקיד חשוב, לא רק כמוקד מסחרי-כלכלי, אלא גם כזירה להתפתחות האופי החברתי והפוליטי של החברה הערבית החיפאית המודרנית. לא במקרה חלק גדול מהעיר התחתית נהרס לחלוטין. למתחמים החברתיים הייתה משמעות מהותית בהתפתחות והמודרניזציה של החברה.

בספר זיכרונותיו כתב שבתאי לוי, ראש עיריית חיפה בזמנו, שחלק מהעיר נהרס במהלך המלחמה, אך חלקה הגדול נהרס אחרי שנכבשה. היה זה בן גוריון שציווה להרוס את הבתים שנפגעו וגם כאלה שלא במסגרת תכנית פיתוח חדשה לחיפה[8].

מקורות

זועאבי המת, הפוליטקה של המרחב והמחיקה: חיפה, 06/2016 אתר אלערבי.
יענקלביץ ש, 'חיפה העתיקה, חדשות ארכאולוגיות, 1993 עמ' 14-15
כרמל אלכס, תולדות חיפה בימי הטורקים, אוניברסיטת חיפה, 2002 עמ' 13-15
נחמיאס אלי, שפיגל רון, ואדי סאליב - המיתוס ושברו, מאורעות ואדי סאליב במבט מחקרי חד הוצאת לחמן,
חיפה, 2009
פוקס רון, הבית הערבי בארץ-ישראל, עיון מחודש, קתדרה מס', 89 ירושלים, אוקטובר 1998
פוקס רון, הבית הערבי בארץ-ישראל, עיון מחודש, קתדרה מס', 90 ירושלים, אוקטובר 1998
שילר אלי, חיפה ואתריה, הוצאת אריאל 1985
שק נועה שכבות של זיכרון: חמישה עשורים בחיי שכונה, הכינוס הארצי ה-11 לשימור מורשת התרבות, 2001
<http://www.palestineremembered.com>

[1] יענקלביץ, ש. (1993) '

[2] בן הלל ק. דרור לקס ע. 2009.

[3] שם.

[4] פוקס, ר. 1998.

[5] שם.

[6] שק, נ. 2012.

[7] Yazbak, M. and Weiss, Y. 2011

[8] سياسات الحيز ومحو عروبة المدن: حيفا نموذجا، هـ ّمت ز عبي، 06/2016 موقع العربي. זועאבי, ה. 2016.